

URSZULA JĘCZEŃ¹, MAJA SACEWICZ²

¹Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
Zakład Logopedii i Językoznawstwa Stosowanego

²Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
Studentka kierunku: logopedia z audiologią

Nazwy żywiołów w języku mężczyzny upośledzonego umysłowo. Próba definicji kognitywnej

Names of elements in the speech of a mentally retarded man.
A cognitive definition

STRESZCZENIE

W artykule przedstawione zostały możliwości mężczyzny upośledzonego w stopniu lekkim w zakresie konceptualizacji pojęć odnoszących się do czterech żywiołów: wody, ognia, ziemi i powietrza. Zasadniczym celem artykułu było odtworzenie definicji kognitywnej w oparciu o strukturę fasetową. Ze względu na duże możliwości językowe i komunikacyjne badanego mężczyzny jego wypowiedzi mają znamiona naukowości. Bogaty zasób leksykalny, umiejętności w zakresie uogólniania i hierarchizacji pojęć wpłynęły na kształt definicji, które obok cech stereotypowych, wywodzących się z wiedzy potocznej, mają elementy definicji słownikowej.

Słowa kluczowe: definicja kognitywna, nazwy żywiołów: woda, ogień, ziemia, powietrze, punkt widzenia, upośledzenie umysłowe.

SUMMARY

The article presents the capabilities of a mildly retarded man regarding the conceptualization of concepts concerning the four elements: water, fire, earth and air. The principal goal of the article was to reconstruct the cognitive definition based on the facet structure. Because of the considerable linguistic and communicative capabilities of the studied man his utterances have the hallmarks of scientificity. His rich lexicon and abilities to generalize and hierarchize concepts impacted the form of definitions, which, apart from stereotyped features deriving from popular knowledge, have the elements of scientific definition.

Key words: cognitive definitions, names of elements: water, fire, earth, air, point of view, mental retardation.

WPROWADZENIE

Zasadniczym celem definicji kognitywnej jest „zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania” (Bartmiński, 1988, 170). Opis znaczenia wyrazu określany jest jako „eksplikacja semantyczna” obok „cech koniecznych i wystarczających”, zmierza w kierunku opisu cech określanych jako „konotacyjne i asocjacyjne”, tym samym operuje „formą opisu otwartego” i włącza cytaty jako elementy integralne definicji (Bartmiński, Tokarski, 1993, 59).

Zgodnie z założeniami gramatyki kognitywnej, opis znaczenia słowa jest „zrelatywizowany do człowieka” (*ibidem*, 59), istotne jest zatem to, które „cechy zakodowane w strukturze języka stanowią bazę semantyczna słowa”, które z nich wybiera konkretny użytkownik języka i w jaki sposób je porządkuje, budując definicję kognitywną wyrazu (Borowiec, 1995, 89). Kognitywne charakterystyki słów nigdy nie bywają bezpośrednim odzwierciedleniem cech podmiotu, lecz są wynikiem takich mechanizmów jak: „punkt widzenia”, „perspektywa”, „profilowanie”, „profil” (Bartmiński, 1990, 109–127).

Kategoria „punktu widzenia” wynikająca z poziomu wiedzy i jej rodzaju, a zatem typu racjonalności – potocznej lub naukowej, jest typem zależności zachodzącej między nastawieniem, predyspozycjami, zainteresowaniami podmiotu, jakością kreowanego przez podmiot obrazu świata (...), jest także problemem relacji między różnymi punktami widzenia¹ (Bartmiński, 2006, 106), dorosłych użytkowników języka i dzieci lub sprawnych użytkowników języka i osób upośledzonych umysłowo. Rodzaj punktu widzenia został uznany za „czynnik podstawowy, od którego zależy kształt językowego obrazu świata i sposób jego profilowania; (...) profilowania rozumianego jako kreowanie subiektywnego wariantu obrazu z określonego miejsca obserwacji w określonej perspektywie” (*ibidem*, 107). Językowy obraz świata, który wyłoni się z zebranego materiału badawczego jest pochodną systemu wartości użytkownika języka, wartości, które są związane z punktem widzenia i perspektywą oglądu świata.

Ostatnim ogniwem w postępowaniu badawczym jest kategoriale uporządkowanie w postaci układu kategorii (faset) cech definicyjnych. Postępowanie to zostało określone przez A. Wierzbicką (1985) jako struktura kognitywna pojęcia.

¹ Przywołując za J. Bartmińskim słowa S. J. Leca, który w *Myślach nieuczestnych* napisał: „Nasze punkty widzenia pokrywają się. Idzie tylko o to, który który pokrywa”, pragniemy pokazać, że „świat widziany oczami osoby upośledzonej umysłowo” i „przeżywany przez tę osobę”, jaki wyłoni się ze zbudowanych eksplikacji semantycznych wyrazów, nie musi być tożsamy z perspektywą interpretacyjną przyjętą przez sprawnych użytkowników języka .

CEL ARTYKUŁU

Kluczowym celem niniejszej pracy jest odkrycie sposobu konceptualizacji pojęć czterech żywiołów: wody, ognia, ziemi i powietrza, z punktu widzenia mężczyzny z lekkim upośledzeniem umysłowym.

Koncepcję definicji kognitywnej w opisie żywiołów zastosowała także T. Rittel w artykule *Pierwsze elementy świata w języku uczniów* (1995, 66–86)². Zebrany materiał pochodził wówczas z wypracowań uczniów piątych klas szkoły podstawowej. Ujęła ona w definicji kognitywnej użycie denotatywne (zakres, semantyka referencjalna) i użycie metaforyczne (twórcze, przesunięte, semantyka figuratywna). Konotacje mitologiczne, religijne i literackie nazwała skojarzeniami „drugiego porządku”. W rezultacie, powstałe w ten sposób rozszerzone charakterystyki semantyczne wyrazów nazywających żywioły, są wynikiem procesualnego podejścia do języka, co oznacza, że znaczenie słowa uzależnione jest od poznawczych, komunikacyjnych i kulturowych możliwości mówcy, subiektywnej interpretacji świata, w naszym przypadku mężczyzny upośledzonego umysłowo.

Technika budowania eksplikacji semantycznych została oparta na strukturze fasetowej, zbudowanej z następujących kategorii semantycznych:

- 1) kategoria nadrzędna (*genus proximum*),
- 2) cechy charakterystyczne,
- 3) postaci, pod którymi występuje,
- 4) funkcje, działanie,
- 5) miejsce występowania,
- 6) pochodzenie,
- 7) inne skojarzenia kulturowe.

Wyodrębnienie powyższych kategorii odbyło się w oparciu o prace takich badaczy, jak: Wierzbicka (1993), Bartmiński (1993), Tokarski (1993), Borowiec (1995), Rittel (1995).

W dojściu do poznania interesującego nas zagadnienia pomocne okażą się odpowiedzi na niżej podane pytania badawcze.

1. Jak badana osoba dochodzi do znaczenia wyrazu?
2. Które aspekty definiowanych przedmiotów są dla niej ważne?
3. Co stanowi podstawę wyboru cech przedmiotu, które cechy są uwydatnione i wprowadzone do znaczenia wyrazu, a które pomijane ?
4. W jaki sposób badana osoba mówi o swoich doświadczeniach?
5. W jaki sposób te doświadczenia kształtują językowy obraz świata?

Pomocne przy definiowaniu i kategoryzowaniu pojęć, poza pytaniem ogólnym „Co to jest woda/ogień/ziemia/powietrze?”, okazały się pytania dodatkowe,

² Zgodnie z założeniami definicji kognitywnej, słońce, ziemia, ogień i powietrze, woda należą do słownictwa nazywającego „pierwsze elementy poznania świata” (Bartmiński, 1988, 178).

zadawane w celu odtworzenia prototypu struktury kognitywnej badanych pojęć: „Jakie są jego/jej cechy charakterystyczne?”, „Pod jaką postacią może występować?”, „Jakie spełnia funkcje w życiu ludzi?”, „Jakie ma działanie?”, „Gdzie występuje?” oraz „Skąd pochodzi?”.

BADANA OSOBA

Badaniem objęty został mężczyzna, urodzony w 1979 r. w Lublinie, posiadający orzeczenie o umiarkowanym stopniu niepełnosprawności o charakterze trwałym. Symbolami przyczyn stwierdzonej niepełnosprawności są: 01-U (niepełnosprawność intelektualna w stopniu lekkim) oraz 05-R (niepełnosprawność ruchowa). Uzasadnieniem wydania orzeczenia jest: niezdolność do pracy oraz potrzeba czasowej lub częściowej pomocy innych osób w celu pełnienia ról społecznych.

Mężczyzna ukończył szkołę zawodową. Z wykształcenia jest ogrodnikiem. Aktualnie utrzymuje się ze skromnej renty i bezskutecznie poszukuje pracy w zawodzie. Zajmuje samodzielny pokój w mieszkaniu chronionym. Od poniedziałku do piątku mężczyzna uczęszcza na Warsztaty Terapii Zajęciowej przy Lubelskim Towarzystwie Dobroczynności. W wolnym czasie ogląda seriale, czyta książki, słucha muzyki i uczęszcza na spotkania grupy teatralnej „Nasza lepsza”. Jest osobą bardzo wierzącą, należy do wspólnoty religijnej.

Z obserwacji i analizy dokumentacji wynika, iż największym jego problemem są zachowania egocentryczne, duża potrzeba bycia w centrum uwagi. Pojawia się przy tym nadmierna ekspresja ruchowa i słowna. Na problemy G. reaguje w sposób infantylny, zwykle unika trudnych sytuacji, jest niedojrzały emocjonalnie. Ma trudności w krytycznej ocenie swoich możliwości i w podejmowaniu samodzielnych decyzji. Brak mu również asertywności.

Głównym celem działań podejmowanych na Warsztatach Terapii Zajęciowej jest motywowanie do zachowań odpowiednich dla wieku, praca nad eliminacją nadmiernej ekspresji ruchowej i słownej, wyzbycie się zachowań egocentrycznych oraz zwiększanie umiejętności korzystania z miejsc użyteczności publicznej.

Mężczyzna przebadany był skalą WAIS-R (Skala Inteligencji Wechslera dla Dorosłych). Iloraz inteligencji równy 66 wskazuje na górną granicę lekkiego upośledzenia umysłowego. Raz w tygodniu G. uczęszcza do psychologa. Terapia logopedyczna nie jest prowadzona. Poza niewielką deformacją głoski [r] jednouderzeniowe, nie występują znaczące trudności artykulacyjne, pojawia się lekka niepełność mówienia.

WYNIKI BADAŃ

Poniższy przegląd materiału językowego obejmuje „pierwsze elementy świata” w języku dorosłego mężczyzny z lekkim upośledzeniem umysłowym. Żywności prezentowane będą w następującym porządku: 1) woda, 2) ogień, 3) ziemia, 4) powietrze.

Woda**1. Kategoria nadrzędna (*Co to jest woda?*):**

- żywiol,
- pierwiastek H₂O.

2. Cechy charakterystyczne:

- niebezpieczna.

Temperatura:

- czasem zimna, czasem ciepła.

Kolor/czystość:

- przejrzysta albo brudna,
- kolorowa (czasami, jak świeci słońce).

3. Postaci, pod którymi występuje:

- jest płynna,
- stała (lód),
- mgła,
- para wodna,
- kałuża (kiedy krople lecą na ziemię),
- morze, rzeki, stawy,
- ślizgawka.

4. Funkcje, działanie:**a) jest potrzebna:**

- żeby się umyć,
- żeby sobie uprać brudne ubrania,
- jak ktoś ma w domu żelazko na wodę to można prasować ubrania żelazkiem z parą wodną,
- jest taka poduszka, taka co się napęcza wodą ciepłą i można sobie przyłożyć jak boli ząb, czy głowa, czy żeby było ciepło,
- można napić się herbaty, zagotować wodę,
- można ugasić pożar,
- można się ślizgać na ślizgawce.

b) żywiol, taki bardzo niebezpieczny:

- można komuś zalać wodą dom, mieszkanie,
- można utonąć w wodzie, jak ktoś nie umie pływać,
- mogą być powodzie.

5. Miejsce występowania:

- występuje w kranie,
- w lasach takich bagnistych,
- w dżunglach.
- jak gdzieś wyjeżdżamy na plażę, to jest dużo wody.

6. Pochodzenie:

- pochodzi z nieba.

7. Inne skojarzenia kulturowe:
 – czujemy się jak ryba w wodzie,
 – pierwiastek H₂O.

Ogień

1. Kategoria nadrzędna (*Co to jest ogień?*):
 – żywioł.
2. Cechy charakterystyczne:
 – bardzo niebezpieczny.
 Temperatura:
 – *może być ciepły, może być gorący, palący.*
 Kolor:
 – czerwony,
 Wielkość:
 – może być mały, duży.
3. Postaci, pod którymi występuje:
 – języki ognia, jęczyczki,
 – pożar,
 – pod postacią dymu,
 – pod postacią oparu,
 – pod postacią czerwonego ognia,
 – pod postacią piekła.
4. Funkcje, działanie:
 a) dobre
 – *(potrzebny) żeby coś ugotować na ogniu,*
 – *można na ogniu przypiec kielbaskę, kartofle, jabłka, chleb,*
 – *można się ogrzać w domu,*
 – *można sobie powiesić nad kuchenką ubranie i wyschnie (o ile się tym nie zajmie wcześniej ogień),*
 – *(potrzebny) do wszystkiego.*
 b) Szkodliwe i niebezpieczne:
 – niebezpieczny dla ludzi, a zwłaszcza dla strażaków,
 – można zginąć.
5. Miejsce występowania:
 – w palniku,
 – w lasach (jak nie ma dni deszczowych tylko same upalne).
6. Pochodzenie:
 – ogień się wziął z wulkanu (jak wulkan wylewa tą czerwoną lawę, no to jak się wyleje na suche liście albo na suche paprocie w lesie).
7. Inne skojarzenia kulturowe:
 – ognisko domowe, ognisko rodzinne, ognisko przyjaciół,
 – sztuczne ognie,
 – żonglerka ogniami, połykacz ognia,
 – strażacy,
 – piekło.

Ziemia

1. Kategoria nadrzędna (*Co to jest ziemia?*):
 – brak.

2. Cechy charakterystyczne:

- można jej dotknąć,
- można ją poczuć,
- nie można jej jeść.

Kolor:

- czarna.

Czystość:

- brudna.

Konsystencja:

- wodna,
- błotnista, bagienna.

3. Postaci, pod którymi występuje:

- pod postacią błota,
- pod postacią mułu,
- pod postacią żyznej gleby.

4. Funkcje, działanie:**a) w życiu człowieka:**

- *po tym chodzimy,*
- *poprzez ziemię możemy oddychać azotem, dwutlenkiem węgla,*
- *działanie katastroficzne (wulkany, wylewają lawę i ta lawa niszczy ziemię i wtedy wszystko niszczy i ludzi zabija i wszystko),*
- (jakby nie było ziemi) *to by była nicość, ciemność, nic by nie było.*

b) fauna:

- chodzą ptaki, zwierzęta różne latają,

c) flora:

- rośnie trawa, kwiaty rosną.

5. Miejsce występowania:

- wulkany.

6. Pochodzenie:

- z wszechświata,
- stworzył ją Bóg.

7. Inne skojarzenia kulturowe:

- film „2012”(apokalipsa).

Powietrze**1. Kategoria nadrzędna (Co to jest powietrze?):**

- brak.

2. Cechy charakterystyczne:

- nie można go dotknąć, ale można go poczuć.

Kolor:

- bezbarwny,
- czyste (ale nie zawsze, bo spalenizny samochodowe też są, ci co palą papierosy zanieczyszczają powietrze, z fabryk, które też zanieczyszczają powietrze).

Temperatura:

- ciepłe,
- mroźne (jak się zbliża zima).

Górskie powietrze:

- rześkie, orzeźwiający, bardziej świeże niż w mieście.

3. Postaci, pod którymi występuje:

- pod postacią tlenu i dwutlenku węgla.

4. Funkcje, działanie:**a) w życiu człowieka:**

- to jest to, czym oddychamy,
- otwieramy okno, żeby się to przewietrzyło,
- klimatyzacja,
- jak mamy mało powietrza w płucach pod wodą to się szybko wynurzamy i łapiemy oddech,
- (jakby nie było powietrza) *można byłoby umrzeć.*

b) flora:

- (roślinom) *do życia, do rośnięcia.*

5. Miejsce występowania:

- wszędzie,
- na dworze,
- w pomieszczeniu,
- w samochodzie, w autobusach.

6. Pochodzenie:

- chyba z gór.

7. Inne skojarzenia kulturowe:

- *wiatr halny,*
- *morska bryza.*

Na podstawie wszystkich wypowiedzi badanego mężczyzny, uporządkowanych w fasety, dokonano próby zrekonstruowania definicji kognitywnych badanych pojęć, a następnie porównano je z definicją leksykograficzną znajdującą się w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego (1958–1969).

Woda

W świadomości badanego mężczyzny:

Woda jest niebezpiecznym żywołem, pierwiastkiem H₂O. Może mieć różną temperaturę i stan skupienia – jest płynna, kiedy zamarznie staje się stała, występuje pod postacią lodu, na którym można się ślizgać, oraz pod postacią mgły i pary wodnej. Może być przejrzysta lub brudna, kiedy świeci słońce, staje się kolorowa. Znajduje się w kałużach, które powstają, kiedy krople deszczu lecą na ziemię, oraz w morzach, rzekach i stawach. Jest potrzebna człowiekowi do mycia, prania brudnych ubrań, prasowania żelazkiem z parą wodną, ogrzewania się poduszką, którą można napęlić ciepłą wodą, gotowania wody, robienia herbaty, gaszenia pożaru. Jest jednak bardzo niebezpieczna, ponieważ powoduje powodzie, można w niej utonąć lub zalać komuś dom. Występuje w kranie, bagnistych lasach, dżunglach. Dużo wody znajduje się na plaży. Pochodzi z nieba. Człowiek może czuć się jak, ryba w wodzie.

Definicja leksykograficzna:

„Tlenek wodoru, ciecz bezbarwna, bez zapachu i smaku; w stanie czystym krzepnie w temperaturze 0°C tworząc lód, wrze w temperaturze 100°C, jest najbardziej rozpowszechnionym rozpuszczalnikiem, występuje w przyrodzie w postaci roztworów gazów i soli, zajmując 2/3 globu ziemskiego; ta ciecz jako wypełniająca zagłębienia skorupy ziemskiej, koryta rzek; fale, toń rzeki, jeziora, morza”.

W definicji badanej osoby pojawiają się zarówno cechy charakterystyczne dla definicji leksykograficznej, jak i cechy charakterystyczne dla wiedzy potocznej oraz ujawniające subiektywne odczucia i doświadczenia mężczyzny.

Zbudowana definicja „wody” zawiera pewne elementy naukowości. Cechami, które pojawiły się zarówno w definicji mężczyzny, jak i w słowniku, są: podanie wzoru chemicznego wody (*woda jest pierwiastkiem H_2O*), podkreślenie, że woda może mieć różną temperaturę (*czasem jest taka zimna, czasem ciepła*), stany skupienia (*jest płynna i jak zamarnie jest taka stała; może parować*). Mężczyzna wskazał także na miejsca występowania, pokrywające się z tymi, które zostały podane w definicji słownikowej (*rzeki, jeziora, morza*).

Cechami, które znajdują się w definicji słownikowej, a których brakuje w definicji badanego mężczyzny, jest bezbarwność, brak zapachu i smaku, dokładna temperatura krzepnięcia i wrzenia, informacja o tym, ile powierzchni Ziemi zajmuje, oraz że wypełnia zagłębienia skorupy ziemskiej. Część tych informacji jest mało istotnych z punktu widzenia codziennej komunikacji. Brakuje w nich wiedzy potocznej, na którą wskazał mężczyzna, np. funkcji, jakie woda pełni w życiu człowieka. Są to spostrzeżenia, które T. Rittel (1995, 65–86) zaliczyłaby do „kategoryzacji dobrej” – najprostsze, zbliżone do odczuć prostego użytkownika języka (np. *woda znajduje się w kranie; woda pochodzi z nieba*). Pojawiają się także elementy kategoryzacji rozszerzonej, np. definiowanie poprzez frazeologizm (*woda to jest taki żywiol, w którym się czujemy się jak ryba w wodzie*). Charakterystyczne w tworzonych przez mężczyznę definicjach wszystkich żywiolów, nie tylko wody, jest dzielenie ich działania na dobre (potrzebne człowiekowi) i złe (niebezpieczne). Jest to stereotypowe uporządkowanie świata według kryteriów przydatności i zagrożenia. (*Woda jest potrzebna żeby się umyć, (...) żeby sobie uprać brudne ubrania itp. oraz Woda to jest żywiol taki bardzo niebezpieczny, bo można komuś zalać wodą dom, mieszkanie. Można też utonąć*). Cechą charakterystyczną dla definicji rozszerzonej i pełnej jest także widzenie obiektywne (mierzalne) oraz subiektywne (odczuwane przez człowieka). Charakterystyka semantyczna odbywa się wówczas nie tylko na podstawie indywidualnego doświadczenia, lecz jest wynikiem wyuczalności, stopniem opanowania kompetencji kulturowej, na co zwróciła uwagę T. Rittel (*ibidem*).

Uzyskane odpowiedzi można podzielić na dwa typy: takie, w których została podana kategoria nadrzędna, oraz takie, które zostały zdefiniowane przy użyciu konstrukcji „to jest coś co...”. W przypadku wody została podana kategoria nadrzędna (*woda to jest taki żywiol*).

Wskazując na miejsca występowania, badany mężczyzna poza typowymi, stereotypowymi miejscami, podanymi częściowo w definicji leksykalnej (*morza, rzeki, stawy oraz kałuże, kran*), podał także mniej typowe miejsca, powołując się na swoją wiedzę o świecie np. *dżungla, bagniste lasy*.

Ogień

W świadomości badanego mężczyzny:

Ogień jest bardzo niebezpiecznym żywiołem. Ma czerwony kolor, jest ciepły, gorący, palący, może mieć różną wielkość. Występuje pod postacią języków ognia, dymu, oparu, pożaru lub piekła. Pod postacią pożaru pojawia się w lasach w upalne dni. Znajduje się także w palniku. Jest potrzebny ludziom do wszystkiego – żeby coś ugotować, przypiec (kielbasę, kartofle, jabłka lub chleb), ogrzać się, wysuszyć nad kuchenką ubranie (o ile się tym nie zajmie wcześniej ogień). Sztuczne ognie, żonglerka ogniami, polykacz ognia służą ludziom do zabawy. Ma jednak także działanie szkodliwe i niebezpieczne dla ludzi, a zwłaszcza dla strażaków, którzy mogą zginąć, gasząc pożar. Ogień bierze się z wulkanu, który, wylewając czerwoną lawę, podpala suche liście albo suche paprocie w lesie. Kojarzy się z ogniskiem domowym, ogniskiem rodzinnym, ogniskiem przyjaciół.

Definicja leksykograficzna:

„Zjawisko wydzielania się ciepła i światła towarzyszące paleniu się ciał, postrzegane w postaci płomieni i żaru (czasem również: o palącej się substancji)”.

Leksykograficzna definicja „ognia” jest bardzo mało rozbudowana. W tym przypadku definicja badanego mężczyzny także częściowo się z nią pokrywa. Wskazuje on na wytwarzanie się ciepła (*może być ciepły, gorący; można się ogrzać w domu*), rozumie także, że powstaje podczas spalania się ciał. Nie wspomina natomiast o wydzielaniu światła.

W definicji ognia, zawartej w słowniku W. Doroszewskiego znajduje się jeszcze mniej cech potocznych, stereotypowych, istotnych z punktu widzenia codziennej komunikacji, niż w przypadku wody. Badany mężczyzna wskazuje na cechy definicji rozszerzonej, poza istotną cechą, jaką jest wysoka temperatura, podaje kolor (*pod postacią takiego czerwonego ognia*), oraz wielkość (*może być mały, duży*).

Posługuje się kategorią rozszerzoną, wskazując *genus proximum* (żywioł). Tak jak w przypadku wody, dzieli ogień według kryteriów przydatności (*jest potrzebny ludziom do wszystkiego – żeby coś ugotować, przypiec, ogrzać się, wysuszyć ubranie*) i zagrożenia (*można zginąć gasząc pożar*). Ujawnia subiektywne odczucia (*ogień jest bardzo szkodliwy i niebezpieczny*). Posługuje się frazeologizmami (*ognisko domowe*) i analogicznie tworzy swoje własne związki (*ognisko rodzinne, ognisko przyjaciół*). Pojawia się także nawiązanie do Biblii (*języki ognia*) oraz takie sformułowania, jak: *zimne ognie, polykacz ognia czy żonglerka ogniami*, wskazujące na dużą wiedzę kulturową.

Ziemia

W świadomości badanego mężczyzny:

Ziemia to to, po czym chodzimy, na czym rośnie trawa, kwiaty, po czym chodzą i latają zwierzęta, ptaki. Może być różna – czarna, brudna, błotnista, wodna, bagienna. Można ją poczuć (ma zapach), dotknąć (ma ...?), ale nie można jej jeść. Występuje pod postacią błota, mułu lub żyznej gleby. Dzięki ziemi możemy oddychać azotem i dwutlenkiem węgla. Ma działanie katastroficzne (wulkany, wylewają lawę, która niszczy ziemię i zabija ludzi). Gdyby nie było Ziemi, nie byłoby niczego, byłaby nicość i ciemność. Pochodzi z wszechświata, stworzył ją Bóg.

Definicja leksykograficzna:

1) zwierzła powierzchnia łądu składająca się z próchnicy i substancji mineralnych, stanowiąca podłoże życia roślin; gleba; 2) skalny, łądowy obszar powierzchni kuli ziemskiej (w odróżnieniu od mórz i oceanów); łąd 3) powierzchnia łądu, gruntu; potocznie też: podłoga.

Leksykograficzna definicja „ziemi” przede wszystkim wskazuje na jej skład oraz podkreśla to, że jest łądem, przeciwstawiając ją morzom i oceanom. Wspólnie dla obu definicji jest wskazanie na funkcję – podłoże życia roślin (*rośnie trawa, kwiaty rosną*).

W definicji ziemi, zawartej w słowniku W. Doroszewskiego brak jest takich potocznych cech ziemi, na które wskazuje badany mężczyzna, jak np. to, że *jest czarna, brudna, że jest to to, po czym chodzimy; po czym chodzą zwierzęta*.

Mężczyzna wymienia także szereg innych cech ziemi (*blotnista, wodna, bagiczna*), podkreśla to, że ma zapach (*można ją poczuć*), *można jej dotknąć*, ale *nie można jej jeść*. Takiego ujęcia dokonuje dzięki odwołaniu się do własnych doświadczeń. Nie wskazuje w tym przypadku na kategorię nadrzędną.

Również w przypadku ziemi dokonuje podziału na działania potrzebne człowiekowi oraz niebezpieczeństwa. Pojawiają się skojarzenia kulturowe – kilka razy mężczyzna nawiązuje do filmu „2012”, przedstawiającego apokalipsę (*to by była nicość, to by była ciemność, byłoby tak, jak wczoraj w tym filmie „2012”; tak wyglądałby świat, że nic by nie było, nic, ani rzek, ani ptaków, ani ludzi, ani zwierząt, nic*). Twierdzi, że *ziemia ma działanie katastroficzne*.

Powietrze

W świadomości badanego mężczyzny:

Powietrze to to, czym oddychamy. Jest bezbarwne, nie można go dotknąć (jest gazem), ale można je poczuć. Może mieć różną temperaturę i czystość (przeważnie jest czyste, ale może być zanieczyszczone spalinami samochodowym, dymem papierosowym i dymem z fabryk). Występuje pod postacią tlenu i dwutlenku węgla. Jest potrzebne, gdyby go nie było, ludzie by umarli. Występuje wszędzie – na dworze, w pomieszczeniach, w samochodzie i w autobusach, w których jest klimatyzacja. Prawdopodobnie pochodzi z gór, gdzie wieje wiatr halny, a powietrze jest rześkie, orzeźwiający, bardziej świeże niż w mieście. Morskie powietrze zwane jest bryzą.

Definicja leksykograficzna:

Mieszanina gazów (głównie azotu i tlenu) otaczająca grubą warstwą kulę ziemską; atmosfera zalegająca nad danym obszarem wód lub łądu.

Definiując „powietrze”, badany mężczyzna wskazuje na najważniejszy element pojawiający się w definicji leksykograficznej – skład chemiczny powietrza. Pomija azot, składnik, którego jest najwięcej, jednak jego duża wiedza pozwala na wymienienie dwóch innych, znaczących składników: *tlenu i dwutlenku węgla*.

W definicji mężczyzny brakuje *genus proximum*. Nie wskazuje on na to, że *powietrze* jest żywiołem, jednak należy podkreślić, że mimo braku tej informacji, zarówno ziemię jak i powietrze kwalifikuje do czterech żywiołów. Nie zaznacza także wyraźnie, że powietrze jest gazem. Wskazują natomiast na to cechy

fizyczne, które wymienia: *kolor bezbarwny, nie można go dotknąć, ale można go poczuć*.

Zarówno w definicji leksykograficznej, jak i w definicji badanego mężczyzny pojawia się miejsce występowania, które mimo użycia innych słów można uznać za takie samo – w definicji leksykograficznej pojawia się cała kula ziemską, mężczyzna podkreśla natomiast, że powietrze znajduje się *wszędzie, na dworze, w pomieszczeniu*. Słusznie łączy także miejsce występowania powietrza z klimatyzacją, która służy do jego regulacji: *w samochodzie, w autobusach*.

Innymi cechami powietrza, które wymienia są: zmienna temperatura oraz czystość. Rozumie, że pierwsza cecha związana jest ze zmianami klimatycznymi: *jest powietrze takie ciepłe i też jest powietrze mroźne, czyli jak się zbliża zima to już się klimat inny robi*, a za drugą cechą odpowiedzialny jest człowiek: *Ci co palą papierosy zanieczyszczają powietrze, z fabryk, które też zanieczyszczają powietrze; spalarnie samochodowe też są*.

Powietrze jest jedynym żywiołem, w którym mężczyzna nie wymienia żadnego szkodliwego działania. Podkreśla jedynie, że bez powietrza *można byłoby umrzeć* oraz, że jest ono potrzebne roślinom *do życia, do rośnięcia*.

Jako miejsce pochodzenia powietrza, mężczyzna wskazuje góry. Z powodu braku informacji, czy mężczyzna był kiedyś w górach, trudno stwierdzić, czy informacja typu *powietrze jest tam rześkie, takie orzeźwiający, takie bardziej świeże niż tu w mieście* jest wynikiem jego subiektywnych odczuć i doświadczeń, czy wynika z jego wysokiej kompetencji kulturowej. Pojawiające się nazwy wiatrów: *bryza* i *wiatr halny* świadczą o dużej wiedzy o świecie i bogatym zasobie słownictwa.

ZAKOŃCZENIE

Według J. Bartmińskiego „językowy obraz świata” jest potoczną interpretacją rzeczywistości danego użytkownika języka. Definicje czterech żywiołów: *wody, ognia, ziemi i powietrza* powstałe jako wynik interpretacji zjawisk rzeczywistości są wytworem doświadczeń, wiedzy i kultury, w jakiej żyje. To, w jaki sposób upośledzony mężczyzna buduje znaczenie wyrazów pozwala nam poznać jego „punkt widzenia”, i sposoby postrzegania świata. Słowa, których używa, portretują jego mentalne, językowe i komunikacyjne możliwości.

W tworzeniu definicji kognitywnej bardzo ważny jest „punkt widzenia”, przez który J. Bartmiński (2006, s. 78) rozumie czynnik podmiotowo-kulturowy, decydujący o sposobie mówienia o przedmiocie, kształtujący treść i strukturę wypowiedzi. Czynnikiem decydującym o kształcie wypowiedzi mężczyzny z pewnością jest fakt, iż jest on osobą niepełnosprawną intelektualnie. A zatem, wydawać by się mogło, że jego definicje posiadać będą głównie cechy, które T. Rittel w swoim artykule (1995) przyporządkowuje kategoryzacji dobrej, czyli

najbardziej banalnej, zbliżonej do doświadczeń i odczuć prostego człowieka. Jednak badany przez nas mężczyzna jest osobą czytana, interesującą się otaczającym go światem i szukającą odpowiedzi na wszystkie nurtujące go pytania. Stąd jego interpretacje oprócz cech najbardziej stereotypowych i charakterystycznych dla danego pojęcia mają także cechy definicji słownikowej i pewne elementy naukowości. Przykładem może być podanie wzoru chemicznego wody, wyjaśnienie procesu zmian klimatycznych, wiedza na temat szkodliwej działalności człowieka mającej wpływ na czystość powietrza, czy podanie składu chemicznego powietrza.

O bogatym zasobie leksykalnym i kategoryzacji rozszerzonej świadczy np. używanie hiponimów słowa wiatr: *halny* i *bryza*, związków frazeologicznych np. *czuć się jak ryba w wodzie* i *ognisko domowe* oraz podanie kategorii nadrzędnej w dwóch, z czterech definiowanych pojęć. Świadczy to o dużych możliwościach mężczyzny w zakresie uogólniania i hierarchizacji.

Definiowanie żywiołów, to przede wszystkim tworzenie wielozmysłowego obrazu pojęć. *Woda*, *ogień*, *ziemia* i *powietrze* oraz zjawiska z nimi związane percywowane są różnymi zmysłami i to wpłynęło na ich interpretację przez mężczyznę. Zwraca on dużą uwagę na cechy, które można dostrzec wzrokowo oraz takie, których można doświadczyć np. dotykiem. W przypadku *wody* jest to kolor, czystość i temperatura, w przypadku *ognia* – kolor i wielkość, *ziemi* – kolor, czystość i konsystencja, a *powietrza* – kolor, czystość, świeżość i temperatura.

Ważnym elementem jest też typowe uporządkowanie świata według kryteriów przydatności i zagrożenia, w przypadku praktycznie każdego definiowanego pojęcia. Mężczyzna odwołuje się tu do własnych doświadczeń oraz do wyuczonej wiedzy o zjawiskach takich, jak np. powodzie czy pożary, których co prawda nigdy nie doświadczył, ale o nich czytał i oglądał relacje w telewizji. Bardzo często podczas budowania definicji badany mężczyzna bardzo płynnie przechodzi do opowiadania o własnym życiu i zdradza swoje subiektywne odczucia wobec opisywanej rzeczywistości. Świadczy to o wysokiej sprawności językowej i komunikacyjnej badanego.

BIBLIOGRAFIA

- Bartmiński J., 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji* [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin, 169–183.
- Bartmiński J., 1990, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata* [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, 109–127.
- Bartmiński J., Tokarski R., 1993, *O profilowaniu i profilach raz jeszcze* [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin, 269–275.
- Bartmiński J., Tokarski R., 1993, *Definicja semantyczna: czego i dla kogo?* [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin, 47–61.
- Bartmiński J. 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.

- Borowiec H., 1995, *Nazwy zwierząt i roślin w świadomości językowej dzieci* [w:] *Językowy obraz świata dzieci i młodzieży*, red. J. Ożdżyński, Kraków, 87–96.
- Doroszewski W., (red.), (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa.
- Rittel T. 1995, *Pierwsze elementy świata w języku uczniów (próba definicji kognitywnej)* [w:] *Językowy obraz świata dzieci i młodzieży*, red. J. Ożdżyński, 66–86.
- Wierzbicka A., 1993, *Nazwy zwierząt* [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin, 251–267.
- Wierzbicka A. 1985, *Lexicography and Conceptual Analysis*, Ann Arbor.